

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

IX. Dizi - Sayı 15

XV. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 11-15 Eylül 2006

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

I. CİLT

ESKİ ANADOLU UYGARLIKLARI

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ - ANKARA
2010

DOĞU ANADOLU'DA İLK TÜRK İZLERİ

ALPASLAN CEYLAN*

Giriş

Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi sınırları doğuda İran ve Ermenistan, Gürcistan, Nahçıvan, batıda Erzincan ile Sivas arasındaki dağlık bölge (Kızıldağ), kuzeyde Kızıldağ'dan başlayarak Çoruh-Kelkit sıradağları, kuzeydoğu Anadolu dağ kavisinin doruğundan geçen hat, güneyde Malatya'nın güneyinden doğuya doğru uzanarak Cudi Dağı ile Irak sınırına ulaşmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van, Şırnak, Ardahan, Iğdır illerinden oluşmaktadır¹.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük özelliği yüksek bir bölge olmasıdır. Bölgenin büyük bir bölümünün ovaları (Iğdır Ovası dışında) Türkiye'nin diğer bölgelerinde bulunan dağların yüksekliğindedir. Bu özelliğinden dolayı "Yüksek Ülke" olarak adlandırılmıştır². Türkiye'de kar örtüsünün en fazla yerde kaldığı bölge Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Doğu Anadolu Bölgesi aynı zamanda Türkiye'nin büyük akarsularını da sınırları içerisinde bulundurmaktadır. Bu akarsular bölgenin tarihinin belirlenmesinde de önemli rol oynamıştır. Ülkeler arasındaki sınırları oluşturdukları gibi önemli savaşlarda bu nehirlerin havzalarında yapılmıştır. Aras ve Fırat'ın suladığı bölge olma özelliği taşıdığı gibi Dicle Nehri'nin de doğduğu topraklardır³. Doğu Anadolu'nun coğrafi şartları yol ağlarını doğu-batı yönünde sınırlamıştır. İki ana damardan oluşan yollar, Anadolu'yu Kafkaslara ve İran yaylalarına bağlamaktadır⁴. Maden açısından bölgenin zenginliği tarihin her döneminde bölgeyi cazip kılmıştır⁵.

Anadolu'daki Türk varlığının tarihi ile ilgili bilgilerimizi ele aldığımızda görüyoruz ki genel anlamda 26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi Anadolu'nun Türkleşmesinde ilk adım olarak kabul edilmektedir. Bu zafer Anadolu kapılarını Türkler açmış ve Anadolu yeni bir Türk yurdu olmuştur. Ancak bu; Türklerin Anadolu'ya ne ile gelişleri ve ne de ilk yerleşmeleridir. Anadolu'nun Eski Çağ tarihi ile ilgili bilimsel çalışmalar

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Saraçoğlu 1989: 1 vdd., Tarkan 1974: 7 vdd.

² Ketin 1983: 463 vd.

³ Tarkan 1974: 11 vd., Özgür 2001: 51 vd., Saraçoğlu 1989: 470 vdd.

⁴ Tarkan 1974: 19, Belli 2000: 409 vd.

⁵ Erzen 1992: 29 vd.

yürüten Memiş⁶ M.Ö.2350–2150 yılları arasında Mezopotamya’da büyük bir devlet kurmuş olan Akad devleti krallarından Naram-Sin’e ait bir belgeye dikkat çekmiştir. Guterbock tarafından yayınlanmış olan bu belgeye göre; Naram-Sin 17 Anadolu krallığının oluşturduğu bir koalisyona karşı savaşmış ve onları mağlup etmiştir. Mağlup ettiği kralların isimlerinin de verildiği bu belgenin 15. satırda geçen “Turki” kralı “İlşu-Nail” adı dikkat çekicidir. Memiş⁷ burada geçen Turki kelimesinin Türk olduğuna şüphe olmadığını belirtmektedir. Yine Anadolu’nun Eski Çağı’nı aydınlatan önemli bilim adamlarından birisi de hiç şüphesiz Tarhan’dır⁸. Tarhan, Kimmer ve İskitler üzerine yaptığı çalışmalarda İskit ve Kimmerler’in Türklüğünden şüphe duymamaktadır. Değerli bilim adamının yazdığı son makalelerden biri de “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”dir⁹. Bu çalışmalara önemli katkı sağlayan bilim adamlarından biri de Durmuş¹⁰’tur. Bilim adamı yazdığı kitap ve makalelerde İskit ve Kimmerler’in tarihi ve kültürlerini ele almış ve bu milletlerin Anadolu’daki varlıklarını ve Türklüklerini açıklamıştır. Bu çalışmalara bir katkıda Dönmez¹¹’den gelmiş ve Dönmez Anadolu’da yapılan arkeolojik kazılarda çıkarılan İskit eserlerini incelemiştir. Milattan sonraki yıllarda Anadolu’daki Türk varlıkları ile ilgili araştırmalar yapan Sevim’dir.¹² Avrupa Hunları’nın 378’de Tuna’yı aşarak Bizans İmparatorluğu topraklarını istilaya başladıklarını diğer taraftan ise Batı Hunları’nın doğu bölümünün 395’te Kafkasları aşarak Anadolu’yu egemenlikleri altına almaya başladıklarını bilinmektedir. Hunların bu seferlerini Kursik ve Barsik adında iki başbuğün yönetmiştir. Bu komutanların idaresindeki Hunlar Anadolu’da Erzurum üzerinden Karasu-Fırat Havzasından Malatya’ya oradan Çukurova ve Suriye’ye kadar gitmişlerdir. Suriye’de çok kalmayan Hunlar Orta Anadolu- Doğu Anadolu- Azerbaycan- Kafkaslar yolu ile Karadeniz’in kuzeyine dönmüşlerdir. Bu sefer iki yıl sürmüştür. 398’de ise ikinci bir Hun dalgasının Anadolu’ya akın düzenlendiği ancak bunun ilki kadar büyük olmadığı anlaşılmaktadır. Yine Hunlara bağlı olan Sabar (Sabir, Sibir) Türkleri, 515/516’dan sonra Sasanilerle antlaşmalar yaparak Bizans topraklarına akınlar düzenleyerek Kafkaslar’ın güneyini ele geçirmişlerdir. Sabarlar daha sonra Kayseri, Konya, Ankara şehir ve yörelerine şiddetli akınlar yaparak pek çok ganimet ele geçirdikten sonra Kafkas Dağları’nı aşarak yurtlarına dönmüşlerdir. Bu kısa tarihçe Türkler’in Anadolu’ya akınlarının ve egemenliklerinin 1071’den çok daha eskiye dayandığını göstermektedir.

1998 yılından itibaren başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere yakın çevresinde yürütmekte olduğumuz “Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları (DYAP)” ve “Doğu-Kuzeydoğu ve Kafkaslarda En Erken Türk İskan İzlerinin Tespiti (TurkYAP)” projeler-

⁶ Memiş 2005: 56 vd.; Memiş 1996: 5 vd., Memiş 1998: 46, Memiş 2002:69 vd.

⁷ Metnin transkripsiyonu ve Türkçe tercümesi için bak.; Memiş 2005a: 60vd

⁸ Tarhan 1969:147vd., Tarhan 1970:17 vd., Tarhan 1972:1 vd., Tarhan 1976: 355 vdd, Tarhan 1983: 295 vd., Tarhan 1984: 109 vd., Tarhan 2002: 597 vd.

⁹ Tarhan 2002: 597 vd.

¹⁰ Durmuş 1993: 1 vd.

¹¹ Dönmez 2002: 33 vd.

¹² Sevim 1988: 1 vd.

ri kapsamında bölgede tespit ettiğimiz yeni bulguları ile bölgede bulunan diğer bulguları ana hatları bu makalede değerlendirilmiştir.

Erzurum Bölgesi

Erzurum, coğrafi konumuna bağlı olarak büyük ve köklü bir yerleşim gören bölgedeki önemli bir geçit şehri olmasının yanı sıra, şimdiye kadar yeterince araştırılmamış olan erken dönem Türk izlerinin zenginliği ile de önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Çalışmalarımız ışığında Erzurum'un ilçelerinden Karayazı'da tespitlerde bulunulmuştur.

Karayazı

Erzurum'un güneydoğu ilçelerinden Karayazı'nın Salyamaç Köyüne 6 km. uzaklıkta bulunan Cunni Mağarası; Türk iskân izlerinin tespiti noktasında önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır.

Cunni Mağarası: Cunni Mağarası, Salyamaç Köyünün kuzeydoğusunda bulunan kalkerli kayalıklarda yer alan çok sayıda mağaradan birisidir¹³. Cunni Mağarasında yapmış olduğumuz incelemede mağaranın erken dönemlerden itibaren kullanılmış olduğunu gözlemlenmiştir. Mağaranın iki bölümünün ilkinde apsisli bir Ortaçağ kilisesi, doğuya bakan büyük bölümde ise erken dönemde kullanılan ve damgalarla tasvirlerin yer aldığı bölüm kullanılmaktadır. Bu bölümde yer alan 50 adet damga, işaret ve tasvirlerde Oğuz Boylarından 12 boyun, 29 çeşit damgası, runik harfler ile süvari, dağ keçisi motifleri belirlenmiştir¹⁴. (Resim 1-2) Cunni Mağarasında tespit edilen bu Oğuz boyları şunlardır.

Üç Oklardan

Gök-Han'a bağlı; Peçenek- Çuvaldır / Çuvaldar- Çepni

Dağ-Han'a bağlı; Saldur- Eymur Ula-Yundlu (Alayuntlu)

Demir-Han'a bağlı; İğdir (Yigdir)- Bügdüz

Boz Oklardan

Yıldız-Han'a bağlı; Afşar (Avşar)

Ay-Han'a bağlı; Yıgır (Yazır)

Gün-Han'a bağlı; Bayat- Kayı

Oltu: Oltu, konumu ile tarihte ve günümüzde merkez olma özelliğini korumaktadır¹⁵. Oltu'yu önemli kılan özelliklerinden biri Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan Erzurum-Tortum-Narman yolu ile Ardahan-Doğu Karadeniz-Kars yolunun üzerinde bulunmasıdır. Oltu bölgesi eski Türk yerleşmelerinin yoğun olarak tespit edildiği bir merkez olması bakımından ayrıca önemlidir.

¹³ Ceylan; 2002, 425 vd.

¹⁴ Ceylan; 2002, 426 vd., Bingöl, 2002, 173 vd.

¹⁵ Koşay; 1984, 10 vd., Koşay-Turfan; 1959, 351 vd.

Koyun Koç-At Mezar Taşları: Türk izlerinden özellikle mezar taşları Oltu bölgesinde büyük bir yoğunluk kazanmaktadır. Oltu'nun köylerinden ilçe merkezindeki Oltu Kütüphanesi'nin bahçesine getirilen çok sayıda koyun, koç ve at mezar taşları, Gökçedere Köyü'ndeki at mezar taşı, Tortum'un Pehlivanlı Köyü'nde bulunan ve büyük bir tahribata uğrayan, köy yapılarının duvarlarında kullanılan çok sayıdaki koyun, koç mezar taşları, Olur'dan Erzurum Müzesi'ne getirilen koyun, koç mezar taşları tespit edilmiştir. Bu mezar taşlarının şimdiye kadar tam olarak bilinmemesi veya herhangi bir korunma olmadan kaderin terk edilmesi bölgede yapılan tarihi ve arkeolojik araştırmaların sayıca yetersizliğini göstermektedir.¹⁶

Oltu Taş Heykel: Oltu koyun, koç ve at şekilli mezar taşlarının yanı sıra 1995 Yolboyu Köyü'nde yapılan kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan ve ilk kez Tahsin Parlak tarafından tespit edilen insan biçimli taş heykel, bölgedeki en önemli erken dönem Türk izlerinden birini oluşturmaktadır. Taş heykel; 2002 tarihinde Tahsin Parlak ve Oltu Garnizon Komutanlığı'nın girişimiyle Oltu Meslek Lisesi'nin bahçesine getirilmiştir¹⁷. Halen burada bulunan taş heykel Orta Asya-Anadolu ilişkilerine ışık tutacak özelliğe sahiptir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Oltu, Orta Asya ve Kafkasları Anadolu'ya bağlayan önemli bir kavşaktır. "Oltu Taş Heykeli" olarak adlandırdığımız bu heykel 5,20 cm. uzunluğunda 6-7 ton ağırlığındadır. Taş heykelin baş kısmından beş sıradan oluşan kemere kadar olan kısmı 2,20 cm.dir. Özellikle kemerden alta kalan kısımda herhangi bir işlemeye rastlanmamaktadır. Heykelin baş kısmında kabartma olarak yapılan oldukça iri gözler ve açık olarak tasvir edilen ağız dikkat çekmektedir. Kollar hemen gözlerin sağ ve solundan aşağı doğru uzatılmış sağ kol kalın olarak başlayıp, dirsekte bir kıvrım yaptıktan sonra aşağı doğru uzanmakta ve parmaklarla son bulmaktadır. Sol kol ise heykelin ön kısmına doğru uzanarak sağ ele doğru uzanmakta ve belirgin olarak görülen parmaklarla son bulmaktadır. Heykelin baş kısmı alt kısmına göre daha geniştir (Resim 3).

Erzurum'un Hınıs, İspir, Narman, Tortum ve Uzundere İlçelerinde de çok sayıda koç şekilli mezar taşları belirlenmiş bulunmaktayız.

Kars Bölgesi

Geyiklitepe Kaya Resimleri ve Runik Harfler: Kars İli, Kağızman İlçesi, Şaban Köyü'nün 5 km. güneydoğusunda Çallı Köyü'nün 3 km kuzeyinde ve Seksen Mahallesi'nin 2 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kaya resimlerine ve Runik Harflerin bulunduğu bu bölgeyi panolardaki geyiklerden dolayı ilk kez isimlendirirken "Geyiklitepe" olarak kullanmayı uygun gördük¹⁸. Kaya panoları deniz seviyesinden 2247 m. yükseklikte sarp andezit bir kayalık üzerinde yer almaktadır. İki kısımdan

¹⁶ Ceylan; 2000, s.277-291., Ceylan; 2000, s.181-192.,Ceylan;2001, s.71-82.,Ceylan; 2002, s.165-178, Ceylan; 2005 (baskıda)

¹⁷ Gündoğdu; 2002, 122-125.

¹⁸ Geyiklitepe ilk kez Sait Küçük tarafından tespit edilmiş ve ilk bilimsel tespit tarafımızdan 2004 yılında gerçekleştirilmiştir. Runik yazılar Dr. Cengiz Satoğlu tarafından incelenmektedir. Ceylan 2005b: 21-50, Ceylan 2007: 1 vd..

oluşan panoları “Küçük Pano” ve “Büyük Pano” diye isimlendirdik. Panolarda dağ keçisi, ceylan, geyik, at, deve, köpek, tilki ve kuşlar bulunmaktadır. Bu panolarda ayrıca tuzak sahneleri ile hayat ağacı ve Türk Tarihi açısından çok önemli olan runik harfler bulunmaktadır. Kaya panoları ile ilgili yaptığımız ön incelemede “m,ç,y,k,p,ı,i” runik harfleri belirlenebilmiştir (Resim 4). Geyiklitepe verileri hemen altında yer alan Seksen Mahallesi ile bölgenin Türklüğüne kesin delil teşkil etmektedir. Zira köyün ismi yakın bir tarihe kadar “Sakasen” iken değiştirilerek “Seksen” halini almıştır.

Dereiçi Kaya Panoları: Kars İli'nin kuzeyinde eski Kars-Ardahan karayolunun doğusunda yer almaktadır. Panolar kayalık tepenin alt kısmında bulunmaktadır. Denizden yüksekliği 1798 m.dir. Kağızman Geyiklitepe Panoları ile aynı teknikte yani çizgi tekniğinde yapılmıştır. 2,10x2 m. boyutlarındaki panoda toplam 9 hayvanın resimleri yanında tuzak sahnesi de yer almaktadır (Resim 5-6). Dağ keçisi, geyik, köpek tasvirlerinin olduğunu söyleyebiliriz. Panodan 13 m. uzaklıkta doğal olmasına karşın daha sonra kullanılmış olduğu anlaşılan bir mağarada bulunmaktadır¹⁹. Bu panoların çeşitli benzerlikleri dolayısıyla Kağızman Geyiklitepe ile aynı dönemde yapıldığını düşünmekteyiz. Kars Bölgesinde Orta Asya Türk geleneğinin yaşatıldığı en önemli belgelerden biriside hiç şüphesiz mezar taşlarıdır. Bu mezar taş örnekleri aynı zamanda Orta Asya'da karşımıza çıkan insan heykellerinin bir benzeridir. Kars ili Arpaçay ilçesi Tomarlı Köyü'nün eski mezarlığında bulunan mezar taşları bu özelliğin en iyi örneklerindedir²⁰.

Kars ili ve çevresinden getirilen koyun, koç şekilli mezar taşları Kars Müzesi'nde sergilenmektedir.

Erzincan Bölgesi

Erzincan çevresindeki birçok ilçe ve köy mezarlığında Erken Dönem Türk mezar geleneğinin devamı olan koyun-koç heykelli ve bezemeli mezar taşları yer almaktadır. Hunlardan başlayıp günümüze kadar devam eden bu kültür günümüzde de yaşamaktadır.

Koyun Koç-At Mezar Taşları: Erzincan Çayırılı İlçesi Başköy, Sangüney, Çamurdere, Ozanlı, Çaykent köylerinde tespit edilmiştir²¹. Erzincan Çayırılı İlçesi Yeşilyaka Köyü ve Sangüney Köyü Mezarlığında ise insan heykelli mezar taşları bulunmuştur. Bu mezar taşları Orta Asya Türk kültürünün Anadolu'daki güzel örnekleri olması son derece önemlidir²². Ayrıca Erzincan Kültür Turizm Müdürlüğü Bahçesinde bulunan Erzincan'ın muhtelif köylerinden getirilen koyun-koç şekilli mezar taşları bulunmaktadır.

¹⁹ Ceylan 2008: Baskıda.

²⁰ Kırzioğlu 1995: 229 vdd.

²¹ Ceylan 2000: 184, Özkan 2000:31 vd.

²² Geniş bilgi için bak; Özkan 2002: 61 vd., Ceylan 2000: 184

Hakkâri Bölgesi

Hakkâri'deki en önemli veriler hiç şüphesiz "Hakkâri taşları"dır. 1998 yılında kent merkezinde bir rastlantı sonucu 13 adet taşı (dikilitaş) stel bulunmuştur²³. Hakkari il merkezinde bulunan Mir Kalesi'nin kuzeybatı eteklerinde bulunan taş steller başkanlığını Veli Sevin'in yaptığı ekip tarafından 2001 yılına kadar kurtarma kazısı dahil olmak üzere bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Hakkâri taşları killi kireçtaşı ve kalkere oyulmuştur. Taşlar oyulma aşamasında sanatçılar tarafından teknik açıdan üç gruba ayrılmıştır. 1. Kabartma tekniği, 2. Kabartma ve Oyma Tekniği, 3. Çizgici tekniği

Hakkâri taşları, bilimsel heyet tarafından M.Ö. XV. yüzyılın ortalarından başlayarak birkaç yüzyıl boyunca dikilmiş oldukları görüşündedirler. Bu tarihleme taşların yakınında bulunan aynı bilim heyeti tarafından kazısı yapılan iki oda mezarıyla (M.Ö. II. binin ilk çeyreği-Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı) uyumaktadır. Ancak ilk gömülerin stellerden birkaç yüzyıl önce yapılmaya başlandığı ifade edilmektedir.

Hakkâri stellerin en çarpıcı özelliğinin göğüs üzerinde tutulan merkezi konumlu kaptır. Güney Rusya ve Ukrayna'daki İskit yontu-menhirleri ile Orta Asya taşlarının vazgeçilmez özelliğidir. İskit anıtları da M.Ö. VII. yüzyıla değin örnekleri bilinmektedir. Bu gelenek VI. yüzyıldan başlayarak Göktürklerde XI. yüzyılda Asya'dan Ukrayna'ya göçen Kıpçak-Kumanlar arasında yaşadığı bilinmektedir. Orta Asya'da bu stellerin çoğu kez "Türk Taşları" adı verilmektedir. Hakkâri taşları incelendiğinde görülmüştür ki, Orta Asya ile Güney Rusya, Hakkâri- Azerbaycan yöreleri arasında çok eski bir ilişki olmalıdır. Buda Anadolu'da Türklerin varlığını erken döneme götürmektedir²⁴ (Resim 7).

Artvin Bölgesi

Artvin bölgesinde erken dönem Türk İzlerine rastlanması bölgedeki Türkmenlerin dağılımı açısından önem taşımaktadır. Çoruh havzası içerisinde yer alan Yusufeli İlçesi Kılıçkaya beldesi'nden Çoruh Havzası içerisinde yer alan Bakırtepe Mağarasında yer alan runik harflerdir. 1995 yılında Aytekin tarafından yapılan bilimsel bir araştırmada tespit edilmiştir²⁵. Mağara girişinin üstünde, yaklaşık 7 m. yükseklikte 0.50 x 0.35 m'lik bir çerçeve içerisinde dört satırdan oluşmaktadır. İş sebebiyle yer yer silinmiş olsa da yapılan ilk tespitlerde çeşitli hayvan figürlerinin varlığı belirlenmiştir (Resim 8). Bu hayvanlardan geyik resimleri belirgindir. Tarihlemesi yapılmamış merkezin değerlendirilmesinde Kağızman Geyiklitepe önemli bir örnek teşkil edecektir.

²³ Sevin 1999: 70 vd., Sevin 2001:79 vd., Sevin 2003: 42 vd., Sevin 2005: 1 vdd.

²⁴ Sevin 2005: 112 vd.

²⁵ Ardahan Bölgesi insan heykelli mezar taşları ekip üyelerimizden Doç. Dr. H.Özkan tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Ardahan Bölgesi

Ülkemizin kuzey doğusundaki sınır illerinden olan Ardahan, Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş güzergâhında önemli bir noktadır. Bu nedenle Kafkaslar'dan Anadolu'ya ve Anadolu'dan Kafkaslar'a geçen tüm topluluklara ait bir iz bulunmaktadır.

İnsan Şekilli Mezar Taşları: Ardahan İli Hanak, Damal ve Çıldır İlçelerinde Orta Asya Türk geleneği olan insan şekilli mezar taşları belirlemiş bulunmaktayız. Erzincan Çayırılı Bölgesi'nden sonra Ardahan Bölgesinde aynı geleneğin izlerini bulmak bizi son derece mutlu etmiştir. Ardahan Bölgesi insan heykelli mezar taşları Türk geleneğinin güçlü şekilde geçmişten günümüze ulaşmasının belgeleri olma özelliğini taşımaktadır²⁶.

Ardahan İli'nin Çıldır İlçesi'nde bilimsel kazı çalışmaları tarafımızdan yürütülen Akçakale Kazısı bölgedeki Orta Asya Türk geleneğinin devamına ışık tutacak özelliktedir. Çıldır İlçesi'nde yer alan Aktaş Gölü içinde bulunan adalarda yaptığımız incelemede ise at şekilli mezar taşı bulunmuştur. Adada çok sayıda at, koyun ve koç şekilli mezar taşının bulunduğu ancak bunlardan günümüze sadece bir tanesinin ulaştığı bilirkişiler tarafından ifade edilmiştir. Yine Çıldır İlçesi Kakaç Köyü'nde bulunan bir diğer koyun şekilli mezar taşı ise ekibimiz tarafından parçalanmış bir durumda tespit edilmiştir.

Yine Çıldır İlçesi'nin Kenardere Köyü ile Hanak ve Damal İlçelerinde ise insan heykelli mezar taşları belirlenmiştir (Resim 9).

Tespit edilen Mezar taşlarının yanı sıra Ardahan Bölgesi kurganları ve insan, at ve köpeğin aynı mezarda gömülü olarak bulunduğu Cinnik Nekropolü (Resim 10) ile Türk tarihi konusunda ayrı bir önemi bulunmaktadır.

Van Bölgesi

Demir Çağı'ndan Urartulara başkentlik yapmış olan Van Bölgesinde yapılan Urartu kazılarında İskitlere ait çok sayıda arkeolojik materyal ortaya çıkarılmıştır. Bu merkezlerden Çavuştepe²⁷ / Sardurihinili surları önünde kale içinde ele geçirilen İskit tipi ok uçları, kemikten koçbaşı iki at koşum parçası ayrıca Toprakkale²⁸ / Rusahinili, Yukarı Anzaf²⁹, Ayanis³⁰ Kalelerinde İskit ok uçları yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır (Resim 11). Bu veriler İskitlerin Van Bölgesini egemenlikleri altına alabilmek için bölgeye yapmış oldukları seferleri göstermektedir. Van Bölgesinde koyun-koç mezar taşları Orta Asya Türk geleneğinin devamını göstermektedir. Bölgedeki koç, koyun

²⁶ Aytakin 1999: 70 vd.

²⁷ Sandalgian 1900: 34, Payne 1995: 105 vdd., Erzen 1388: 1 vdd.

²⁸ Barnett 1950: 1-43, Frankel 1979, Erzen 1967: 53-64, Belli 1982: 140-208, König 1955-57; Melikishvili 1960; Tarhan-Sevin 1975: 390 vdd

²⁹ Belli 2000: 203-209, Belli-Ceylan 2000: 449-466, Belli-Ceylan 2005: 175-188.

³⁰ Çilingiroğlu 2005: 98-99, Çilingiroğlu 1993: 431-439

ve at mezar taşlarının sayısı 35 civarındadır. Bunlardan ikisi at şekilli mezar taşlarını oluşturmaktadır.

Tunceli Bölgesi

Doğu Anadolu Bölgesinde koyun-koç ve at şekilli mezar taşlarının çeşitlilik ve sayısal yoğunluğuna Tunceli bölgesinde rastlanmaktadır. Belirlenen eser sayısı 133 adettir. Bunlardan 21 tanesini at şekli mezar taşı oluşturmaktadır. Nadir örnekler dışında 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır. Orta Asya Türk kültürünü devam ettirmesi açısından bölge önem taşımaktadır. Ayrıca bölgede insan şekilli mezar taşlarında tespit edilmiştir³¹.

Iğdır Bölgesi

2000 yılından itibaren Iğdır Bölgesi'nde yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında Iğdır İli ve çevresinde çok sayıda koyun, koç şekilli mezar taşı belirlenmiştir. Iğdır'da halen Karakoyunlu mezarlığında ve Yayıcı mezarlığında çok sayıda mezar taşı insi tu durumdadır. Bu mezar taşlarından en güzel ve en ilginç örneği aynı mezar taşında hem insan suliyeti hem de koç şekilli mezar taşıdır (Resim 12). Bu örnek şimdilik Doğu Anadolu'daki tek örnektir.

Bitlis Bölgesi

Ahlât mezar taşları hiç şüphesiz Orta Asya Türk kültürünün Anadolu'daki en önemli şaheserleridir. Ahlât mezar taşları bazı örnekleri ile Kültiğin, Bilge Kağan ve Orhon Vadisi'ndeki anıtlarla büyük bir benzerlik göstermektedir. Bu durum Orta Asya'dan gelen Türk oymaklarının inanç ve adetlerini sanata dönüştürerek Anadolu'ya taşıdıklarının bir göstergesidir³². Bölgede ayrıca koyun-koç şekilli mezar taşları da tespit edilmiş 12 adet olarak belirlenen mezar taşlarından 5 âdeti Ahlât Müzesi'nde sergilenmektedir³³.

Ahlât'ın 5 km. batsında yer alan Arkın Çayı'nın kaynağının da bulunan iki kitabe bulunmuştur³⁴. Bu kitabelerde yer alan damgalar ve yazıların bir kısmının Bayındır Boyu damgaları ve Göktürk yazısı (runik harfler) olduğu Kafesoğlu tarafından ifade edilmiştir³⁵.

Sonuç

Doğu Anadolu Bölgesi Türk kültürünün erken dönemden günümüze kadar varlığını kuvvetle hissedildiği bölgedir. Bu bölgedeki Türk İnanç sisteminin yansımaları, kaya resimleri, runik harfler, insan biçimli heykeller ve mezar taşlarında elde edilen

³¹ Koyun, koç ve at şekilli mezar taşlarının genel dağılımı için bak; Danık 2004: 19 vd., İnsan şekilli mezar taşları ayrıca değerlendirilmektedir.

³² Karamağaralı 1992: 1 vdd.

³³ Danık 2004: 26

³⁴ Kafesoğlu 1949: 167

³⁵ Bölgedeki tarihi veriler başkanlığını yaptığım bir ekip tarafından Doğu Anadolu'da Erken Dönem Türk İzleri Projesi çerçevesinde incelenmektedir.

veriler burada değerlendirilmiştir. Bölgenin zenginliği çalışmalarımızda bize daha çok şevk vermektedir. Stratejik gelişmeler bölgeyi daha önemli konuma getirdiği tartışılmaz bir gerçektir. Bölgedeki Türk kültür varlıkları yok olamadan belirlemeye, kayıt altına almaya gayret etmekteyiz. Hiç şüphesiz kaydedilmesi kadar korunup gelecek kuşaklara en azından şimdiki durumları ile ulaştırmak milli bir görevdir.

Kaynakça

- Aytekin O., 1999 "Tarih Mağaradan Aydınlanacak", *Tarih ve Medeniyet*-61, 70-72.
- Barnett R.D., 1950 "The Excavations of the British Museum at Toprakkale near Van", *Iraq* XII, 1-43, London.
- Belli O., 1982 "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*.
- 2000 "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı," *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara.
- Belli, O. -A. Ceylan 2000 "1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*-1, Ankara, 449-466.
- Belli, O. -A. Ceylan 2005 "2003 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*-1, Ankara, 175-188.
- Bingöl A., 2002 "Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar/Historical and Archaeological Researches in Karayazı," *Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*-2, Sayı: 28-29, Erzurum.
- Ceylan A., 2000 "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, 181-193, Ankara.
- 2000b "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - XV*, s. 277-291, Erzurum
- 2001 "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları." *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı - 2*, 71-82, Ankara.
- 2002 "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları," *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı -2*, 165-178, Ankara.
- 2005 "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları," *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı - 2*, 189-200, Ankara.

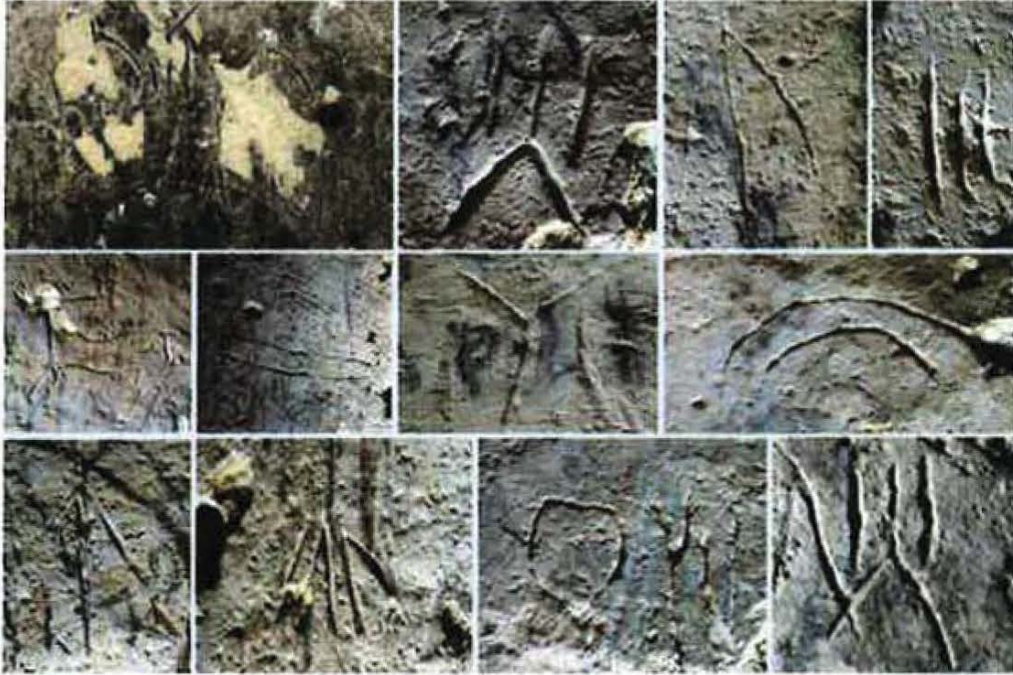
- 2005b “Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri”, *Türk Kültürü Paneli*, (Ed.A.Ceylan,) Erzurum.
- 2007 “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları,” *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, 163-182, Ankara.
- 2008 “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları,” *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Baskıda, Ankara.
- Çilingiroğlu, 1993 “Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları, 1990-1991,” *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı – I*, Ankara.
- 2005 “Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı”, *Arkeoatlas* 4, s. 98-99, İstanbul
- Danık E., 2004 “Koyun ve At Şeklindeki Anadolu Mezar Taşlarının Dağılımı” *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi-4*, 19-28.
- Dönmez Ş., 2002 Ön Asya’da İskitler, *Türkler Ansiklopedisi-4*, 33-44
- Durmuş İ., 1993 *İskitler (Sakalar)*, Ankara.
- Erzen, 1967 “1959-1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları,” *VI. Türk Tarih Kongresi*, 53-64, Ankara.
- Erzen, 1988 *Çavuştepe-I*, Ankara.
- Erzen, 1992 *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara.
- Frankel, 1979 *The Ancient Kingdom of Urartu*, London.
- Gündoğdu H., 2002 *Tarihi ve Kültürel Yönleri ile Oltu*, Ankara.
- Kafesoğlu İ., 1949 “Ahlât ve Çevresinde 1945’de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu” *Tarih Dergisi-I*, 167-190
- Karamağaralı B., 1992 *Ahlât Mezar Taşları*, Ankara.
- Ketin İ., 1983 *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, 1983, İstanbul.
- Kırzıoğlu F., 1995 “Khazarlar’ın Borçalı ve Kazak Boyları’ndan Karapapaklar’da Çağımızda İnsan-Heykelli Kabir Taşı Yapma Geleneği” *Türk Kültürü Araştırmaları* (ayrı basım), 229-235
- Koşay H.Z., 1984 *Erzurum ve Çevresinin Dış Tarihi*, Ankara, 1984.
- Koşay H.Z.-K.Turfan, “Erzurum - Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten* XXIII/91, 349-413.

- König, 1955-57 *Handbuch der Chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung herausgegeben von Ernst Weidner, Beiheft 8, Graz*
- Melikishvili, 1960 *Urartskiye klinoobraznyye Nadpisi, Moskova*
- Memiş E., 1996 *Tarih Metodolojisi, İstanbul*
- 1998 *Türk Kültür Tarihi, Konya*
- 2002 *Eskiçağ'da Türkler, Konya.*
- 2005 *İskitlerin Tarihi, Konya*
- 2005a "Eski Anadolu Tarihinde Türkler / Turks in History of Ancient Anatolia", *Türk Kültürü*, (ed. A. Ceylan), Erzurum.
- Özgür E.M., 2001 *Türkiye Coğrafyası, Ankara.*
- Özkan H., 2000 "Erzincan ve Çevresinde, Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:15, Erzurum, 2000, s,31-47.
- Özkan H., 2002 "Çayırılı ve Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarından Birkaç Örnek", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 2002, s. 611-621.
- Payne M.R., 1995 *Urartu Yazılı Belgeler Katalogu, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılamamış Doktora Tezi, İstanbul.*
- Sandalgian J., 1900 *Les Inscriptions cuneiformes urartiques: Transcrites avec une triple Traduction interlineaire en Armenien classique, en Latin et en Française, Suivies d'un glossaire et d'une Grammaire, Venedik.*
- Saraçoğlu H., 1989 *Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul.*
- Sevin V., 1975 "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını", *Bellekten* 39/155, 389-412.
- 1988 *Anadolu'nun Fethi, Ankara.*
- 1999 "Hakkâri'nin Çıplak Kralları", *Atlas-79*, 70-86.
- 2005 *Hakkâri Taşları, İstanbul.*
- 2003 "Hakkâri Taşları, Türkler' in Ana Yurdu Orta Asya mıydı?", *Toplumsal Tarih-120*, 42-45

- 2001 "Hakkâri Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri" *Tüba-Ar-Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*-4, 79-88
- Tarhan M.T., 1969 "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri" *Tarih Dergisi*-23, 147-170
- 1970 "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi" *Tarih Dergisi*-24, 17-32
- 1972 *Eskiçağ'da Kimmerler Problemi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü Doktora Tezi, İstanbul
- 1974 "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, 1974, Erzurum.
- 1976 "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi" *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 355-369.
- 1983 "The Structure of the Urartian State", *Anadolu Araştırmaları-IX*, 295-310
- 1984 "Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, 109-120
- 2002 "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmer ve İskitler" *Türkler Ansiklopedisi*-1, 597-610.

Resim 1: Cunnî Mağarası (Erzurum-Karayazı / Salyamaç Köyü)

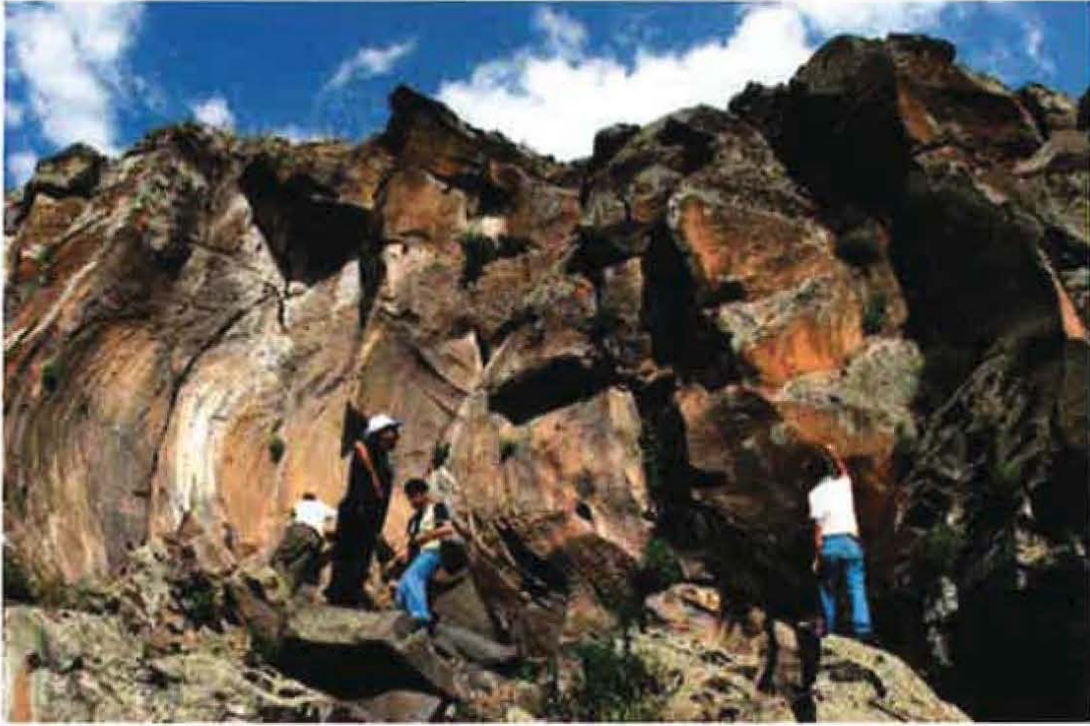
Resim 2: Cunnî Mağarası (Erzurum-Karayazı / Salyamaç Köyü)

Resim 3: Oltu Dikilitaş (Erzurum / Oltu)

Resim 4: Geyiklitepe Panoları (Kars / Kağızman)

Resim 5: Dereiçi Panoları (Kars / Merkez)

Resim 6: Dereiçi Panoları (Kars / Merkez)

Resim 7: Hakkari Stelleri (V. Sevin'den)

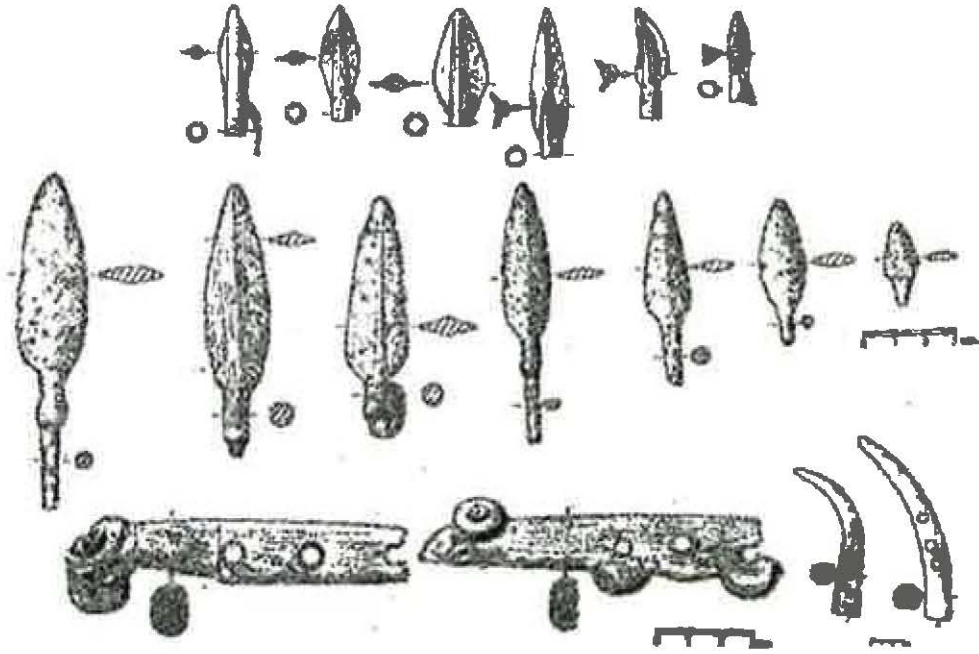
Resim 8: Bakırtepe Panoları (Artvin / Yusufeli) (O. Aytekin'den)

Resim 9: Hanak Koyunpınarı ve ıldır/kenardere Köyü Mezar Taşları

Resim 10: Çıldır Cinnik Nekropolu

Resim 11: Çavuştepe Kalesinde Bulunan İskit Ok Uçları ve At Koşum Takımı (Van)-A.Erzen'den

Resim 12: Karakoyunlu Mezar Taşlarından Örnekler (İğdır/Karaoyunlu)